

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שלמה הרמתי

"מדיניות הלשון" של יצחק אפשטיין**פתיחה**

יצחק אפשטיין (1862–1943) נמנה עם קומץ המורים-הנחשונים, שהקימו בשלהי המאה הי"ט את בית הספר העברי-לאומי בארץ-ישראל. הוא עלה לארץ ב-1886, ועסק בהוראה בגליל מ-1891. הוא פיתח שיטה מקורית בגישת "עברית בעברית" וספרו בשם זה (1901) נתקבל בהתלהבות בקרב מורי ארץ-ישראל ומורי "החדרים המתוקנים" בחוץ-לארץ. מ-1902 עד 1919 שהה אפשטיין בחוץ-לארץ. הוא עסק בלימוד אקדמי בשווייץ והקים רשת חינוך יהודי-לאומי בסלונקי. כששב לארץ זנח את החינוך והתמסר לשיפור הלשון העברית המדוברת והכתובה ולעקירת "קוצים" מכרמה, שעלו בה בעיקר בהשפעת לשונות הלעז שבפי דוברי העברית המתחיה. אפשטיין ביסס את תיקוני הלשון שהציע על כמה עקרונות יסוד משני היבטים: אופייה השמי של העברית ודרכי ההגייה והדיבור בלשון. על כך הוסיף את טעמו שלו.

עקרונותיו לתיקוני לשון**א. אפיוני העברית ("רוח הלשון")**

הנחת היסוד של אפשטיין היא ייחודה של כל לשון בשל אפיונה המיוחדים ("רוחה"). כיצד? "אין אישיות הלשון מתגלה אך בסימנים המילוליים, המיוחדים לה והשונים ממקביליהם בחברותיה". כלומר: האפיונים המיוחדים לכל לשון אינם מצטמצמים רק לסימנים המביעים את המסר, שהם שונים מלשון ללשון, אלא הם משפיעים גם על אופי המסר ואף על תוכנו: "החומר למחשבה אחד הוא בגזע האדם, לפחות בעולם התרבות; אולם בדרכי עיבודו יחולו חליפות מרובות לפי טבע הארץ והעם השוכן בה. כל אומה תאצל מאופיה על מלאכת ההבעה... תשקיף אל המושגים ואל יחסיהם מפינתה היא, תגלה בהם פנים שנעלמו מזולתם

ותתעלם, להפך, ממראות שנגלו לחברותיה". "רוח הלשון" (אופייה הסגולי) מתגלה, למשל, בתהליך של יצירת המשמעויות המושאלות ("זיהויים"), המרחיב את מספר המשמעים של המלה, ומאפשר לצמצם את מספר המלים ובכך להקל את השימוש בלשון. תהליך ההשאלות מבוסס על "מכנה משותף" מסוים בין כל המשמעים של מלה אחת: "המושג הראשוני השאיל ממנו לכל חבריו המזדהים עמו". לדוגמה: מן השורש נתן התפתחו שימושים כמו: נתן יבול (ענף, פרי); נתן קול (ריח, טעם); נתן חן (כבוד, שלום). אולם בכל מקרה אפשר למצוא יותר מ"מכנה משותף" אחד: "כל מושג אפשר לו שיהיה דומה לכמה מחבריו ולהזדהות עמהם מכמה בחינות: השמש יוצא, אבל גם מנץ, מופיע, זורח, עולה". ואם כך הוא במסגרת אותה לשון, כל שכן שנמצא אפשרויות שונות ל"השאלות" האלה בלשונות שונות: "מכאן האופי המיוחד לחיי המושגים בכל לשון. עם עם וטעמו ונטייתו בהסתכלות ובדמיון". לדוגמה: בתנועת הגשם מלמעלה למטה רואה העברי ירידה (יורד גשם), הצרפתי – נפילה, והרוסי – הליכה. והכניסה לבאר נראית לעברי כפה (פי הבאר), לגרמני – כחור, ולצרפתי – כפתח. גם מלות היחס, בייחוד אלה הקרויות מוצרכות, מועדות לדעת אפשטיין לאותו תהליך של השאלות, הפועל לגבי מלות תוכן, ולכן העברי והארמי – ילעגו ל-, הערבי – ב-, הרוסי והגרמני – מעל, הצרפתי – מ-. "רוח הלשון", כפי שנראה להלן, מתבטאת גם בסדר המלים במשפט ובכלל בדרכי צירוף מלים וניסוח רעיונות. ומכאן זכות הקיום של כל לשון. לכן, סבר אפשטיין, חובה על כל עם לשמור את לשונו לפי אופייה.

במשך דורות הגלות ישבו היהודים בארצות פזוריהם ובכל ארץ הושפעו מן הלשון המקומית על ידי תהליך פסיכולוגי הקרוי "התערבות לשונית", המשפיע על המדבר בלא יודעין. יהודי כל ארץ ספגו מאפיוני השפה המקומית ומרוחה, כפי שניכר מכתבים עבריים של יהודים בכל הדורות ובכל הארצות. כך אירע גם בארץ-ישראל בימי תחיית הדיבור העברי. יהודים עלו לארץ מארצות שונות ובפיהם שפות שונות בתהליכי לימוד העברית והשימוש בה החדירו מאפיוני השפות שבפיהם וכך פגמו ב"רוח" העברית ויצרו מעין לשון כלאיים. רבים השיבושים הללו שאפשטיין מצא גם בבתי הספר העבריים. לדוגמה: "כן יקדימו ילדינו 'אני' ו'אתה' לפועל בעבר ובעתיד ו'הוא' לפועל שנושאו נתון ('אבא אמר שהוא יבוא בעשר'), ומורינו הצעירים קיבלו מן הזקנים 'זה' במקום 'הוא' ('מה זה קו המשוה?').

"כמה זה דולר?"). ורבים אינם מרגישים זרות במבעים מעין: "יחד עם זה"; "פחות או יותר"; "הילדים נפלו אחד אחרי השני".

נטעים זרים כאלה וכדומה להם ביקש אפשטיין לעקור מכרם העברית המתחיה. כיצד ייעשה הדבר? על-ידי בחינת כל מבע (מלים יחידות וצירופי מלים) לאור המצוי במקורות הקלסיים של העברית, שלדידו הם המקרא וכתבי חז"ל (משנה, תלמוד ומדרשים) ואין להעדיף מקור אחד מאלה ממשנהו. על יסוד המקרא קבע שיש לומר "הפריע את" (ולא: "הפריע ל-"), כפי שהיה מקובל כבר בדורו. הוא חיזק את הכרתו זו גם בפעלים מלשון חז"ל הקרובים במשמע להנ"ל, כמו: "מבטלין אותו"; "להבטיל את העם", כלומר: הוא למד את הצורה התקינה גם בדרך ההיקש (אנלוגיה), כפי שנוהג התינוק הלומד את לשון אמו והמבוגר הלומד לשון חדשה.

את השפעת הלעז הראה אפשטיין גם במשפטים רבים שמצא בעיתונים. בכל מקרה הציע ניסוח ברוח המקורות תוך הקפדה על סדר מלים המקובל בעברית. על יסוד תיקוניו ניסח אפשטיין לעתים גם כללים מעשיים, כמו: "בסידור המושגים למחשבה שורר בעברית כלל גדול: העיקר קודם לטפל, הידוע – לנעלם, המפורש לסתום".

שני אפיונים כלליים של העברית שבמקורות יש, לדעת אפשטיין, לאמץ גם לעברית החדשה:

(1) **דיוק:** בדיוניו על תיקוני לשון הרבה אפשטיין להשתמש במונח "היגיון". מן ההקשרים מתברר שהתכוון לדיוק בהבעה ולהבחנה בין מלים המסמלות מושגים קרובים (כמו: קָחֵר – שָׁכַר; בָּא – קָרַב – גָּשָׁה). לפיכך דרש להבחין בין שם עצם לשם פעולה (תזונה – הזנה; מנהלה – הנהלה).

(2) **חיסכון:** אחד מאפיוני העברית הוא הקיצור. את המובע בעברית במלה אחת יש להביע בלועזית במספר מלים. דוגמה קיצונית לכך הביא ד' פרסקי. מלת "וכשֶׁאֲשַׁנְהוּ" יש לתרגם לאנגלית בתשע מלים. בנידון זה קבע אפשטיין כלל מעשי: "מצוה לחסוך מלים. העדר המיותר – יתרון". גם בשל כך הדגיש את הדיוק בהבעה. ריכוז המבע וקיצורו לא רק שאינו פוגם ביעילות התקשורת אלא הוא מייעל אותה הן מן ההיבט ההגיוני הן מן ההיבט הלשוני. חיסכון במלים יושג גם על-ידי השמטת מלים שאינן הכרחיות להבהרת הרעיון או המושג ("מלים טפילות"). במבע: "התקציב הדרוש לשם כך" אפשר להשמיט את התבה "לשם". במקום לומר: "פלוגי

הוא איש נשוי", מוטב לומר: "פלוני נשוי". לעתים אפשר לקצר גם מלים: במקום לומר "העובדה הזאת", נאמר "עובדה זו".

מאפיוני העברית המקורית החשיב אפשטיין את המבטא השמי. הוא ציין, בצדק, שהמבטא הוא התשתית של הדיבור: "המבטא הוא חומר למבנה הדיבור והדיבור הוא הלשון". כיוון שכך, עשויים שינויי מבטא לשנות גם צורות ומבנים. את המבטא העברי הקדום אי אפשר ללמוד מן המקורות הכתובים, אלא מלשון חיה. אפשטיין, כרבים מבני דורו, סבר שעלינו ללמוד מן הערבית. הוא ראה בה אחות של העברית. למעשה דרש להקפיד בהגיית ו'ח'ט'ע'ק' ולהטעים את הדגש החזק. אפשטיין ציין, שלהיגוי שמי של ו'ח'ט'ע'ק' יהיה ערך מעשי חשוב בלימוד הכתיב (הבחנה בין מלים כמו: אב-עב; קח-כך וכו'). אשר לדגש החזק סבר, ש"כפילה זו עצם תפקידה הוא להוסיף מושג טפל, מבאר ומרחיב על המושג העיקרי המסומן בפועל או בשם". "המוסף הפנימי" (הדגש החזק) שקול בעברית כנגד התחיליות בלשונות לועזיות. לכן סבר אפשטיין, ש"ביטול הדגישה מערער אחד מיסודות הלשון". ראוי לציין, שבתחום זה היה לא רק נאה, דורש, ואף-על-פי שקשה מאוד לאדם מבוגר לסגל לו מבטא של לשון חדשה, כל שכן לאירופי – מבטא מזרחי, טרח רבות לסגל לו מבטא מזרחי, כפי שקבע את אפיונו, והוא אף הצליח בכך – כפי שהעידו מכריו על דיבורו בחיי יום-יום, ושומעי הרצאותיו על דרך הרצאתו.

ב. תהליכי הגייה ודיבור

בלימודיו האקדמיים התמחה אפשטיין בפסיכולוגיה של לימוד הלשון. אין אפוא תמה, שבהכרעותיו לגבי נורמות לשון התחשב לא רק בלשון (במקורותיה הקלסיים) אלא גם בתהליך הפקת הדיבור. את אי ההתחשבות בדיבור שרווח בדורו הסביר אפשטיין בירידת ערכו של הדיבור במשך דורות הגלות, בד בבד עם עליית קרנה של הלשון הכתובה. יחס זה מצא בדורו גם בין "אדוקי העברית וחוקריה", שכן לדבריו "בארץ עוד תיחשב השפה המדוברת כטפל שפל דרגה לגבי הכתיבה". אולם עם חידוש הדיבור העברי סבר שמן הדין לתת את הדעת גם להיבט הקולי של הלשון. כאמור לעיל, הציע אפשטיין לתרגל את המבטא השמי של ו'ח'ט'ע'ק'. עם זאת הציע שלא לתרגל את צלילי ע'ק' כמקובל בערבית, משום שעיצורים אלה "מופקים בחלקי הגרון הענוגים, וההפלגה בהגייתם המזרחית עלולה

לפגום באיברים הרכים... ובטרם נחיים, עלינו לחקור לתיקונם". את החשיבות של הגיית ח' מזרחית הסביר על-ידי השוואה בין הגיית ח' להגיית כ' (רפה): "ה-כ' הרפה תופק בהתקרב גב הלשון אל החד הרך או הוילון עד היווצר מעבר צר. אולם בעבור האוויר ינשוף דרך המיצר, יחכך את קירות הלוע ואת הוילון הרכים, וחיכוך תדיר עלול לצרום את המרבדים הענוגים... צרה זו תרבה על אחת כמה וכמה במבטא הארצישראלי, בו נהגה על הרוב גם ח' כמו כ', ואילו ה-ח' השמי מבודל יפה מן ה-כ' בהגייה ולשמע". כידוע, אין הבדל במשמעות בין "אלה" ל"אלו". אפשטיין העדיף את צורת "אלה" בשל קלות ההגייה: "שתי המלים הנדונות חלוקות רק בתנועת ה-ל'. ובכן עלינו לבחור בין ל' סגולה ל-ל' שרוקה. הראשונה זקוקה אך למגע קצה הלשון בחניכיים העליונים ולפתחון פה קל, אולם השנייה טעונה עוד נטיית שפתיים". תהליך ההגייה שימש לאפשטיין נימוק לפסול צורות המצויות במקורות, לדוגמה: כשנשאל כיצד יש לומר "מְלָנָה" (זכר) או "מְלָנָה" (נקבה), הביא ארבעה טעמים להעדפת צורת הזכר, ואחד מהם – קלות ההגייה: "הסגול נוח ליהגות יותר מן הקמץ, וזהו, כנראה, סוד החיבה הנודעת לו בעם". במקרה זה לא התחשב אפשטיין בעובדה, שבתלמוד (הבבלי והירושלמי) וגם בפירוש רש"י מוצאים "מְלָנָה" בנקבה (חוץ מפעם אחת). בשל סיבה זו הכריע גם לטובת השמטתה של ה' הידיעה אחרי בכ"ל (בְּחֻדָּר), כי "האות ה' מופקת בנשימה מאומצת ובהצרת הגרון המסיבה חיכוך קל באיבר הרך הזה; היא אפוא לטורח על המבטא ובהתווספה על יתר אותיות הגרון, המיוחדות לשפות השמיות, היא מסייעת ליגע את הגררת, לכן מצווה למעט בה ככל האפשר". קלות ההגייה שימשה לאפשטיין גם קנה מידה לבחירת מלים במשפט. לכן פסל את המלה "ביקוש" ("הביקוש לתפוחי זהב"), משום שמלה זו "מכבידה על המבטא וצורמת את השמע, בייחוד אם נאבה לבטא כהלכה: לכפול את ה-ק' ולהגותו מזרחית". במקומה הציע "דרישה".

ג. היבט אסתטי

בכל פעולותיו הדגיש אפשטיין את ההיבט האסתטי, ולכן אין תמה, שגם בהכרעותיו בתחום הלשון שימש לו נימוק – לפחות נימוק מסייע – אם כי קנה מידה זה הוא סובייקטיבי לחלוטין. לדוגמה: בדרשו להחיות את ההגייה המזרחית של ו'ח'ט'ע'ק' הוסיף לכך טעם אסתטי: "חשיבות יתירה

(לכך) מבחינה אסתטית המרפדת חליפות קלות מתוך בידול בצורות, בצבעים ובצלילים". ובדרשו שלא לחקות את היגוי ע'ק' בערבית העיר, ש"בצורה זו הם גם לא אסתטיים".

כמו ז'בוטינסקי דרש גם אפשטיין להימנע מן ה"מונוטוניות" בדיבור ובכתב, דהיינו: רצף של סיומות זהות, כמו: "בירושלים החלו להיראות בימים האחרונים ערבים חבושים תרבושים". למשפט הזה הציע אפשטיין ניסוח אחר: "בימים אלה החלו להיראות בירושלים ערבים חבושי תרבושים". בניסוח זה "פחתו הצלילים המטרידים והופסקה רציפותם". יש להעיר, שדרישה זאת מנוגדת למצוי במקורות. כז'בוטינסקי סבר גם אפשטיין, שרצוי למעט בשימוש ב"ש'. בעיקר יש להיזהר בגיבוב שיניין זו אחר זו; שכן רצף כזה יוצר, לדעתו, ליחוש מוזר: "ה"ש' מיעוטו הכרח ורובו קלקול שמצווה למנוע". גם דרישה זו מנוגדת למצוי במקורות: "שיר השירים אשר לשלמה ישקני מנשיקות..."

הערכת פועלו

מתקני לשון בדורו של אפשטיין, וגם בדור שאחריו, ראו בו שמרן ומחמיר, המתחשב רק במקורות ומתעלם מן ההתפתחות שחלה בעברית מאז תחייתה. יוסף קלוזנר העריך את תיקוני הלשון של אפשטיין כך: "בתור בלשן הוא נראה לי חונט את הלשון העברית החיה והמתפתחת על ידי נטייה ל'הלשון הכנענית' ('לבלתי'; 'ובצאת') יותר משהוא משפר אותה". הערכה דומה גם ליצחק אבינרי. לדעתו היה אפשטיין "שמרני מאוד מבחינת שימוש הלשון".

נראה לי, שדברי הביקורת הנ"ל מוגזמים ואינם תואמים את המציאות. לעיל הראיתי, שבתיקוני הלשון שהציע, הלך אפשטיין לא רק אחרי המצוי במקורות, לעתים אף הכריע כנגד המקורות. יותר מכך: הוא לא היה אטום לגמרי למקובל בעברית החדשה, ואם מצא לצורה מקובלת כזאת הצדקה כלשהי, התיר אותה. כך, למשל, התיר לומר "זול" (הפך מ"יקר"), אף-על-פי שלפי השורש (זו"ל) מן הדין לומר "זל" (כמו: "קם" מ"קו"ם, ואמנם כך פסק המדקדק א"י שפירא). ועוד: בדורו של אפשטיין רבו המשתמשים ב"שירות" במין נקבה, ואפשטיין התיר זאת. כנגד הדורשים - על-פי הדקדוק - "שירות" זכר, העלה אפשטיין נימוק פסיכולוגי - כוחו של הרגל.

בעברית החדשה רווח השימוש של "בטח" במשמע "בוודאי". מדקדקים רבים פסלו שימוש זה על יסוד המקורות. אולם אפשטיין מצא לכך היתר על יסוד הבחנתו בין "בטח" לבין "בוודאי", המסמנים שני מושגים קרובים אבל שונים: "בטח" מציין ביטחון סובייקטיבי ו"בוודאי" מציין ביטחון אובייקטיבי. מכל מקום גם דוגמה זו מראה, שאפשטיין ביקש ללכת לקראת העם, כאשר הבין שהתיקון הוא גזרה שאין לעמוד בה.

אמנם בהשוואה למדקדקים אחרים יש בתיקוני הלשון שלו חומרות לא מעטות. אפשר גם להשיג עליו שלא פיתח שיטה שלמה בכל אחד מקני המידה שלו, אלא טיפל בבעיות מזדמנות בלבד, וכפי שראינו גם בהן הכריע לעתים לפי טעמו האישי. ואולם יש רואים צד חיוב בחתירתו לשמירת אופייה השמי של העברית, ובייחוד העריכו רבים את הערותיו על הניסוח העברי בכלל ועל מבנה המשפט העברי בפרט.

יש להזכיר את תרומתו של אפשטיין בחידוש מלים, בעיקר בפסיכולוגיה ובחינוך, מהן המקובלות גם כיום (תודעה, תופעה, פעיל, סביל ועוד). כן שמורה לו זכות ראשונים בחקר החייאת העברית במסה הפסיכו-פדגוגית שלו "במה זכתה העברית לתחייה". דוד ילין תיאר את תרומתו של אפשטיין לעברית המתחיה כך: "בן יהודה שם את חובת הדיבור העברי בפי העם, והוא (אפשטיין) קבע את אופן הדיבור בשפה הזאת", הן מבחינת המבטא והן מבחינת "רוח הלשון" וקלות ההגייה.

- מבחר ביבליוגרפי:** יצחק אפשטיין, הגיוני לשון, הוצאת עם-עובד, תל-אביב תש"ז • יצחק אפשטיין, מחקרים, הוצאת קוהלת, ירושלים תש"ז • שלמה הרמתי, "יצחק אפשטיין איש הלשון", לשוננו לעם לג (תשמ"ב), קונטרס ח-ט • שלמה הרמתי, שלושה מורים ראשונים, פרק שלישי, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ה.